

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 53, Haziran/June 2025, 183-203

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/90764>

ISSN 2791-6812

İslâm Şehir Tarihinde Sûse (Fâtımîlerin Mısır'a İntikaline Kadar)

Sousse in Islamic City History (Until the Arrival of the Fâtimids in Egypt)

Yazar Bilgisi Author Information

Furkan ERBAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Iğdır, Türkiye

Asst. Prof., Iğdır University Faculty of Theology, Iğdır, Türkiye

furkan.eras@igdir.edu.tr, www.orcid.org/0000-0002-2021-6445

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1632792
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
4 Şubat/February 2025	2 Haziran/June 2025

Öz

Kuzey Afrika (Mağrib) bölgesi coğrafi konumu, verimli toprakları ve iklim özellikleri dolayısıyla insanlık tarihinde pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bölgenin doğusunda bulunan ve Müslüman coğrafyacıların İfrîkiye olarak isimlendirdiği topraklarda Fenikeliler'den itibaren pek çok yerleşim yeri tesis edilmiştir. Bunlardan biri olan günümüzde Tunus topraklarının orta kesiminde Akdeniz kıyısında bulunan Sûse şehri, sahip olduğu elverişli konumu gereği antik dönemden itibaren ilgi gören bir yer olmuştur. Fenikeliler, Romalılar, Vandallar ve Bizans İmparatorluğu gibi çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan şehir, Müslümanların eline geçtikten sonra önemini daha da artırmıştır. Ağlebîler döneminde büyük gelişme kaydeden şehir, liman ve tersaneleriyle yenilenmiş ve güçlendirilmiş büyük bir donanma oluşturulmasına imkân tanımış, böylece İfrîkiye'nin karşısında bulunan Sicilya adasının ele geçirilmesine büyük katkı sunmuştur.

Şehir imar faaliyetleri açısından da oldukça hareketli bir dönem yaşamıştır. Sûse Ulucamii, Ribâtı, surları, sarayları, han ve hamamları, çarşı-pazarları, çeşme ve sarnıçları, liman ve tersaneleriyle Sûse, bölgenin en gözde şehri haline gelmiştir. Ağlebîler döneminde bölgenin merkezi olan Kayrevan şehrinin konumu ve gelişimi, Sûse'nin önemini kaybetmesine izin vermemiş, bilâkis şehir gelişmiş yapısı, askerî ve ticarî anlamda arz ettiği ehemmiyet sebebiyle İfrîkiye'nin en önemli şehirlerinin başında gelmiştir. Fâtımîler döneminde de Sûse her anlamda yükselişini devam ettirmiştir. Ağlebîlerden tevarüs edilen Sûse liman ve tersaneleri yenilenerek geliştirilmiştir. Fâtımîler, Sûse liman ve tersanelerinden üretilen gemilerden müteşekkil filolar ile dönemin iki süper gücü Endülüs Emevî Devleti ve Bizans İmparatorluğu karşısında Batı Akdeniz'de önemli başarılar kazanmıştır. Bu donanmalar sayesinde Avrupa'nın güneyinde yer alan Cenova şehri, Sardinya ve Korsika adaları ele geçirilerek bölgede devletin gücü pekiştirilmiştir. Ayrıca Sicilya ve Güney İtalya'da ele geçirilen önemli yerler sayesinde İfrîkiye ile Sicilya arasındaki bağlantı sağlamlaştırılmış, bu süreçte Sûse, askerî ve ticarî açıdan köprü vazifesi görmüştür.

Fâtımîler döneminde kurulan başşehirler Mehdiye ve Mansûriye'nin varlıkları Sûse'nin gelişimine ve bölgede yarattığı etkiye mani olmamıştır. Aksine Sûse'nin muhkem ve dayanıklı yapısı sayesinde denizden gelebilecek saldırılara karşı Mehdiye ve Mansûriye gibi şehirlerin güvenliği sağlanmıştır. Ayrıca bölgede patlak veren ve etkileri kısa sürede bütün Mağrib'e yayılan Ebû Yezîd en-Nükkârî isyanında Fâtımîlerin elinde kalan birkaç şehirden birisi olan Sûse, Hâricîler'e karşı ortaya koymuş olduğu direniş mücadelesi ile adından söz ettirerek muhkem yapısını bir kez daha ispatlamıştır. Gelişmiş düzeydeki dokumacılığı, hayvancılığı ve çömlekçiliğinin yanı sıra sînâî ve zirâî alanlarda kaydedilen gelişmelerle şehir ekonomiye büyük katkı sunmuştur. Sûse bulunduğu konum gereği bölgede denizcilik anlamında en gelişmiş şehirlerden birisi olarak Fâtımîlerin civar devletlerle büyük ticarî ilişkilerde bulunmasına da zemin hazırlamıştır. Şehir, yetiştirdiği ilim adamlarıyla da bölgenin kültürel tarihine etki etmiştir. Pek çok muhaddis, fakih, edib ve şairi bağrından çıkaran Sûse, bu anlamda İfrîkiye'nin en önde gelen şehirlerinden birisi olmuştur. Bugünkü Tunus topraklarında yer alan Sûse'nin coğrafi, demografik ve tarihî yönü hakkında ülkemizde herhangi bir akademik çalışmaya tesadüf etmemiş olmamız bizi bu araştırmayı ele almaya iten önemli bir âmil olmuştur. Dolayısıyla araştırma konusu alanında önemli bir boşluğu dolduracak özgünlüğe sahiptir.

Çalışmamız, Kuzey Afrika hakkında bilgi veren coğrafya, tarih, tabakât ve seyahatnâme vb. eser türlerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca modern dönemde az da olsa yapılan araştırmalardan istifade edilerek çalışma zenginleştirilmiştir. Araştırmanın amacı, yeterli olmasa da son dönemde artış gösteren Kuzey Afrika çalışmalarına bir yenisini ekleyerek Sûse şehrinin Fâtımî yönetiminin sonuna kadar bölgedeki siyasî, askerî, ticarî ve kültürel alanlarda etkisini saptamaktır. Böylece şehrin bölgede varsayıldığından çok daha büyük bir potansiyele sahip olduğu ortaya konulacaktır. Çalışmayı kuruluşundan Fâtımîlerin yönetiminin sonuna kadar sınırlandırmamızın amacı, şehrin asıl gelişimini bu döneme kadarki süreçte sağlamış olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Şehir, Sûse, Ağlebîler, Fâtımîler

Abstract

North Africa (Maghrib) region has hosted many civilisations in the history of mankind due to its geographical location, fertile lands and climate characteristics. Many settlements have been established since the Phoenicians in the lands to the east of the region, which Muslim geographers call Ifrîqiyya. The city of Sousse, one of them, has been a place of interest since ancient times due to its favourable location. The city, which hosted various civilisations such as Phoenicians, Romans, Vandals and Byzantine Empire, increased its importance even more after it was taken over by Muslims. The city, which made great progress during the Aghlebîd period, enabled the formation of a large navy that was renewed and strengthened with its harbour and shipyards, and thus made a great contribution to the capture of the island of Sicily, which was opposite to Ifrîqiyya.

The city also experienced a very active period in terms of construction activities. Sousse became the most popular city of the region with its Great Mosque of Sousse, Ribat of Sousse, palaces, inns and baths, fountains and cisterns, harbours and shipyards. The location and development of the city of Qayrewân, which was the centre of the region during the Aghlebîd period, did not allow Sousse to lose its importance; on the contrary, the city became one of the most important cities of Ifrîqiyya due to its developed structure and its military and commercial importance. During the Fâtimid period, Sousse continued to rise in every sense. The harbour and shipyards of Sousse inherited from the Aghlebîds were renewed and developed. The Fâtimids achieved significant successes in the Western Mediterranean against the two superpowers of the period, the Andalusian Umayyad State and the Byzantine Empire, with fleets consisting of ships produced from the harbours and shipyards of Sousse. Thanks to these fleets, Genoa, Sardinia and Corsica islands in the south of Europe were captured and the supremacy of the Fâtimids in the region was recognised. In addition, thanks to the important places captured in Sicily and Southern Italy, the connection between Ifrîqiyya and Sicily was strengthened, and Sousse served as a military and commercial bridge in this process.

The existence of the Fâtimid capitals of Mahdiyya and Manşûriyya did not hinder the development of Sousse and its impact on the region. On the contrary, thanks to its fortified and durable structure, the security of cities like Mahdiyya and Manşûriyya was ensured against attacks from the sea. In addition, Sousse, which was one of the few cities that remained in the hands of the Fâtimids during the rebellion of Abû Yazîd al-Nuqqârî, which broke out in the region and whose effects spread to the whole Maghrib in a short time, proved its fortified structure once

again by making a name for itself with its resistance struggle against the Khārijites. In addition to its advanced level of weaving, animal husbandry and pottery, the city made a great contribution to the economy with the developments in the industrial and agricultural fields. Due to its location, Sousse was one of the most developed cities in the region in terms of seafaring and paved the way for the Fātimids to have great commercial relations with the neighbouring states. Sousse also influenced the cultural history of the region with the scholars it educated. Sousse, which has produced numerous hadith scholars, jurists, literary figures, and poets, has been one of the most prominent cities of Ifrīqiyya in this regard. The fact that we have not come across any academic study in our country about the geographical, demographic and historical aspects of Sousse, which is located in today's Tunisian territory, has been an important factor that led us to address this research. Therefore, this research has the originality to fill an important gap in its field.

Our study has been prepared by making use of works such as geography, history, biographies and travelogue, etc. that provide information about North Africa. In addition, the study has been enriched by making use of the rare researches conducted in the modern period. The aim of this study is to add to the recent increase in North African studies, albeit insufficient, by determining the influence of the Fatimid administration in the political, military, commercial, and cultural spheres of the region until the end of its rule in the city of Sûse. Thus, it will be revealed that the city had much greater potential in the region than previously assumed. The reason for limiting the study from its foundation to the end of the Fātimid rule is that the city's real development was achieved during this period.

Keywords: Islamic History, City, Sousse, Aghlabīds, Fātimids

Giriş

Tarih boyunca insanlık, avcı-toplayıcı dönemden yerleşik düzene geçmesinin ardından pek çok yerleşim yeri tesis etmekle meşgul olmuştur. Kurulan şehirlerin güvenliği, geçim kaynakları, coğrafyası ve demografik yapısı günümüze kadar ulaşmalarında etkili faktörlerden olmuştur. Bu anlamda Kuzey Afrika (Mağrib) toprakları da tarihte birçok hanedanlık, devlet ve medeniyete ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Kuzey kısmının Akdeniz'e nâzır olması, sahil kesiminin bol yağış almasından ötürü tarıma elverişli olması, batı bölgesinin Atlas okyanusuna açılması, güneyde sarp dağ ve uçsuz bucaksız ovalar ile çevrili olması öteden beri bölgenin dikkat çekici hale gelmesindeki bazı etkenlerdir.¹ Ayrıca burası, bereketli hilâl olarak nitelendirilen Mezopotamya topraklarında yer alan güçlü devlet ve imparatorlukların hâkimiyet alanından uzakta kaldığı için bu yapılara tâbi olmak istemeyen muhalif ve isyancıların barınabilmesine zemin hazırlamıştır. Kuzey Afrika bölgesinin sahil şeridinde bulunan Sûse şehri de tarihî arka planında çeşitli devlet ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Şehrin kıyı kesiminde bulunması, denizciliğe olan ilginin yüksek olmasını sağlamış, bu nedenle şehirde birçok tersane ve limanın inşa edilmesine imkân tanımıştır. Ayrıca şehir Sicilya ve Güney İtalya topraklarına yakın olması hasebiyle tüccar ve seyyahların uğrak noktası olmuştur.

Tarih ve coğrafya eserlerine bakıldığında kuruldukları andan itibaren Kartaca, Kayrevan ve Mehdiye gibi şehirlerin kendi dönemlerinde bölgenin başşehirleri olmaları

¹ Aydoğan Köksal, *Afrika, Genel ve Ülkeler Coğrafyası* (Ankara: Hatiboğlu Basım ve Yayın, 1999), 54-56.

dolayısıyla ön plana çıktıkları müşahede edilmektedir. Bu durum bölgede yer alan diğer şehirlerin arz ettikleri önemin iyi tespit edilememesine yol açmıştır. Ancak az sayıda bulunan kaynaklar arasında yapılacak satır arası okumalar ve titiz değerlendirmeler bazı şehirlerin tarihte sanıldığından daha etkili olduklarını gözler önüne sermektedir. Bunlardan bir tanesi olduğunu tespit ettiğimiz Sûse şehri hakkında herhangi bir akademik çalışma yapılmamış olması, bizi bu şehrin bulunduğu coğrafyada etkisinin tam olarak ne olduğunu ortaya koymaya sevk etmiştir. Ele alınan konuda Sûse'nin İslâm şehir tarihindeki konumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada tarih, coğrafya, tabakât ve seyahatnâme türü eserlerinden yararlanarak bütüncül ve mukayeseli bir bakış açısı ortaya konma gayreti içerisinde olunmuştur. Çalışmada Sûse'nin siyasî ve askerî yönüyle denizcilik faaliyetlerini koordine etmesinin yanında haiz olduğu sînâî ve zirâî avantajları etkili şekilde sergilediği, ticarî açıdan İfrîkiye'nin kalkınmasına büyük katkı sağladığı ve böylece kurulduğu andan itibaren bölgedeki en önemli liman şehirlerinden biri olduğu saptanmıştır. Sûse'nin İfrîkiye ve Batı Akdeniz bölgesinde coğrafi, siyasî, askerî, iktisadî ve demografik açıdan sanıldığından daha etkili bir şehir olduğunun tespit edilmesi, İslâm şehir tarihinde arka planda kalmış kentlerin gerçek fonksiyonlarının ortaya konulması noktasında örnek teşkil edecektir. Bu anlamda çalışmanın İfrîkiye bölgesi özelinde önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. İki bölümden müteşekkil olan çalışmanın birinci bölümünde Fâtımîlerden önce Sûse şehrinin kuruluşu ve gelişimini ele aldık. İkinci bölümde ise Fâtımîler döneminde şehrin durumunu ve bölge açısından önemini değerlendirmeye çalıştık.

1. Fâtımîlerden Önce Sûse Şehri

Yâkut el-Hamevî'nin İskenderiyeli coğrafyacı ve astronom bilgini Batlamyus'tan naklettiğine göre şehir 34° boylam ve 32° enlemde yer almaktadır.² Yaklaşık kırk metrelik bir tepenin üzerinde kurulan şehrin kuzey tarafında Bilîbân ve Harrûb vadisi, güney tarafında ise Hallûf adlı vadi bulunmaktadır. Şehrin kurulduğu çevre alüvyon ve tortul kökenli olduğu için toprağı son derece verimlidir. Bu durum şehirde kurulduğu andan itibaren pek çok sebze ve meyve üretimini mümkün kılmıştır. Zeytin, zeytinyağı, hurma ve arpa bunların başında gelmektedir.³ Bugünkü Tunus topraklarının orta kesimlerinde Akdeniz kıyısında bulunan şehirde kışlar ılık geçmekte bahar ve yaz aylarında güneşli hava etkili olmaktadır.⁴ Kurulduğu andan itibaren savunmacı bir karaktere sahip olan şehir burayı hâkimiyeti altında bulunduranlara büyük avantaj sağlamıştır. İslâm coğrafya kaynaklarında son derece büyük bir şehir olarak tanıtılan Sûse'nin Kuzey Afrika'nın Atlas okyanusuna açılan kesiminde yer alan Sûsulaksâ'ya⁵ olan mesafesi yaya olarak yaklaşık yirmi gündü.⁶

Şehri Kartacalılar olarak da bilinen Suriye topraklarından gelen Fenikeli denizciler IX. yüzyılın ortalarında inşa etmişlerdir.⁷ Sûse, Fenikeliler döneminde bölgede önemli bir kent haline gelmiştir.⁸ Milâttan önce birinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde Sûse, burayı

² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dârü Sâdir, 1993), 3/281.

³ Hasan b. Muhammed el-Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, çev. Muhammed Huccî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), 2/83.

⁴ Mohamed Jedidi, "Sûsa", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)* (Leiden: Brill, 1997), 9/901.

⁵ Yer hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/281-282.

⁶ Ebû'l-Kâsım 'Ubeydullâh İbn Hurdâzbihi, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. Michael Jan De Goeje (Leiden: y.y., 1889), 89.

⁷ 16. yy'da yaşamış olan seyyah Hasan el-Vezzân şehri Romalılar'ın inşa ettiğini aktarmaktadır. Bilgi için bk. Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, 2/83.

⁸ Ch. Tissot, *Geographie Comparee de la province d'Afrique* (Paris: Imprimerie Nationale, 1884), 2/151.

Hadrumete/Hadrumetum olarak isimlendiren Romalılar'ın hâkimiyeti altına girmiş ve bölgede önemli bir Roma kolonisi haline gelmiştir. Yaklaşık altı asırlık bir hâkimiyetin ardından şehir milâttan sonra III. yüzyılda Doğu Roma yani Bizans İmparatorluğunun eline geçmiştir. Bizans İmparatorluğunun eyalet merkezi olan Sûse, bölgede yer alan Kartaca,⁹ Munastır¹⁰ ve Hammâmât¹¹ gibi sahil şehirlerine oranla büyük gelişme kaydetmiştir.¹² 439 yılında Sûse Vandallar tarafından işgal edilmiş ve yaklaşık bir asır onların hâkimiyeti altında kalmıştır.¹³ 535 yılında Bizans İmparatoru I. Justinien tarafından yeniden ele geçirilen Sûse, bir süre Justinien'in şehri anlamına gelen *Justiniapolis* şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁴ Bu dönemde çeşitli görkemli yapılar inşa edilerek Sûse'nin gelişmesine ve büyümesine katkıda bulunulmuştur.¹⁵

Bir asırdan biraz daha uzun bir süre Bizans İmparatorluğunun hâkimiyeti altında bulunan Sûse ve çevresi yedinci asrın ortalarında Arap-İslâm ordusunun saldırılarına maruz kalmıştır. Hulefâ-yi Râşidîn (11-40/632-661) döneminin üçüncü halifesi olan Hz. Osman (23-35/644-656) devrinde Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in (ö. 36/656-57) komutanlarından Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) öncülüğündeki İslâm ordusu 27/647 yılında Sûse'yi ele geçirmiştir.¹⁶ Tarihî kaynakların İslâm ordusu ile Bizans İmparatorluğu arasında Sûse'de kanlı çarpışmalar yaşandığını ve Sûse'nin düşüşünün ardından bölgedeki fetih faaliyetlerinin hız kesmeden devam ettiğini aktarmaları,¹⁷ şehrin o dönemde bölge açısından arz ettiği önemi ortaya koymaktadır. Sûse'nin ele geçirilmesinin ardından şehir tahrip edilmiş ve dördüncü yüzyılda inşa edilen bir hristiyan bazilikası da yıkılmıştır.¹⁸ İslâm hâkimiyetine giren bölgede yer yer çıkan isyanlar Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in bölgeye birkaç kez ordu göndermesine sebebiyet vermiştir.¹⁹ Dördüncü halife Hz. Ali (35-40/656-661) döneminde müslümanların yaşadıkları iç savaşlar ve kriz nedeniyle başta Sûse olmak üzere İfrîkiye bölgesi müslümanların hâkimiyetinden çıkmıştır. Daha sonra Emevîler'in (40-132/661-750) kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyân'a (40-60/661-680) biat edilmesinin ardından Muâviye b. Hudeyc (ö. 52/672) öncülüğündeki İslâm ordusu, İfrîkiye'ye düzenlediği başarılı

⁹ Bölgedeki en eski şehirlerden birisi olan Kartaca'nın kurulması ve gelişmesi hakkında bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Kâsım Rakîk el-Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiyye ve'l-Mağrib*, thk. Muhammed Zeynühum Azeb (Kahire: Dârü'l-Fercânî, 1994), 57-59.

¹⁰ Sûse'nin güney-doğusunda sahil şeridinde bulunan şehir hakkında bk. 'Abdullâh b. Muhammed et-Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb (Tunus: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1981), 30-33.

¹¹ Sûse'nin kuzeyinde sahil şeridinde bulunan şehir hakkında bk. Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, 83.

¹² Hüseyin Mu'nis, *Me'âlimü Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Kahire: Dârü'l-İrşâd, 1997), 32.

¹³ Tissot, *Geographie Comparee*, 2/46-48.

¹⁴ Tissot, *Geographie Comparee*, 2/49-50, 159; Jedidi, "Sûsa", 9/901.

¹⁵ Nitekim bunu doğrular nitelikte dördüncü Fâtımî Halifesi Mu'izz-Lidînilâh döneminde eski dönemlerden kalan devasa büyüklükteki pek çok sütun ve tonozun yeni inşaat yapılarının kullanımında yer aldığını bilmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, thk. Habîb el-Fakî ve dğr. (Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1996), 333-334, 552.

¹⁶ Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahmân İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, thk. Abdülmunim Âmir (Kahire: el-Kasru'l-aynî, 1961), 249; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Mearif, 1967), 14/253.

¹⁷ Abdullâh b. Zübeyr ile Bizans kumandanı Nikefor arasında Sûse civarında geçen savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. Cemâl Talbe (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 2/689; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/282.

¹⁸ Jedidi, "Sûsa", 9/901.

¹⁹ Ahmed b. Muhammed İbn 'îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahhâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, nşr. Beşşâr Avvâd (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013), 1/38.

seferler neticesinde Sûse'yi ele geçirmiştir (45/665). Ardından savunma gücünü tahkim eden Muâviye b. Hudeyc, Bizans İmparatorluğunun sahil şeridinde asker çıkarmasını engellemiştir.²⁰

Emevîler döneminde hâkimiyet altına alınmasının ardından Sûse, müslümanlar tarafından çeşitli imar faaliyetleriyle zenginleştirildi ve güçlendirildi. Özellikle Emevîlerin İfrîkiye valisi Ukbe b. Nâfi'in (ö. 62/682) bölgede inşa ettiği Kayrevan şehriyle birlikte Sûse bölgenin en önemli kentlerinden biri haline geldi. Yine bu dönemde Bizans İmparatorluğunun sahilden İfrîkiye topraklarına saldırılar düzenlemesini engellemek için Sûse savunma açısından önemli bir işlev gördü.²¹ Emevîler'in yıkılmasının ardından yönetime gelen Abbâsîler (132-656/750-1258) döneminde de şehrin bölgedeki önemi devam etmiştir. Abbâsî valisi Yezîd b. Hâtim (ö. 170/787), Sûse'de Bizans İmparatorluğu döneminde yapılan hristiyan bazilikasının temelleri üzerinde dört burçlu bir kale inşa ettirmiştir.²² İbn İzârî, Yezîd b. Hâtim'in İfrîkiye'de Sûse gibi deniz ve liman ticareti açısından önemli şehirlerde tersaneler inşa ettiğini aktarmakta olup bu dönemde Sûse'nin Abbâsîler açısından önemine dikkat çekmektedir.²³ 184/800 yılına gelindiğinde bölgede patlak veren pek çok isyanın önüne geçmek için Abbâsîler, kendilerine bağlı Ağlebî hanedanlığının (184-296/800-909) kurulmasına müsaade etmiştir.²⁴ Böylece Bağdat, devletin batı sınırlarını Ağlebîler ile güvence altında tutma gayreti içerisinde olmuştur. Ağlebîlerin İfrîkiye'ye hâkim olmasıyla Sûse, tarihinin en şaşıalı günlerini yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde Sûse Ribâtı, Ulucamii, Ebû Fetâta Camii, Sûse surlarının yanı sıra han ve hamamlar, çarşı ve pazarlar, çeşme ve sarnıçlar, liman ve tersaneler gibi pek çok eser vücuda getirilmiştir.²⁵

Stratejik yerlerde askerî ve bazen de dinî amaçlarla istihkam edilen ribâtlar Sûse'de de karşılık bulmuştur. Sûse Ribâtı veya Kasrû'r-ribât olarak isimlendirilen yapı üçüncü Ağlebî emiri Ziyâdetullah b. İbrahim (201-223/817-838) tarafından 206/821 yılında inşa edilmiştir.²⁶ Bununla birlikte yapının daha önceki bir vakitte inşa edildiği, Ziyâdetullâh'ın yapıyı ikmal ettiği ve minare eklediği aktarılan bilgiler arasındadır.²⁷ İfrîkiye'de inşa edilen en eski ribâtlardan bir tanesi olan yapı, Sûse'nin gelişimine ve savunma gücünü artırmaya büyük katkı sağladığı gibi orduların denize açılmasına da imkân tanımıştır.²⁸ İbn Havkal, Sûse ile Mehdiye arasında pek çok ribât bulunduğunu, bunlardan Munastır ve Şekânis ribâtlarına İfrîkiye'nin çeşitli yerlerinden insanların belli vakitlerde geldiklerini ve insanların bu ribâtları cihad ve ibadet için kullandıklarını aktarmaktadır.²⁹

Ağlebîlerin en güçlü emirlerinden olan I. Ziyâdetullah döneminde İfrîkiye'nin kuzeyinde yer alan Sicilya adasına düzenlenen saldırılarda Sûse liman ve tersanelerinden

²⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 260-261; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/40.

²¹ Mu'nis, *Me'âlim*, 40.

²² Ahmed b. Hâlid es-Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, thk. Cafer en-Nâsirî, Muhammed en-Nâsirî (Dârü'l-Beydâ: Dârü'l-Kütüb, 1997), 1/188; Muhammed el-Cedîdî, "Sûse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/571.

²³ İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/112; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/46.

²⁴ 'Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-Mağrib fi'l-'asri'l-İslâmî* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1999), 287.

²⁵ Cedîdî, "Sûse", 37/572.

²⁶ Ahmed b. 'Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi fûnûni'l-edeb*, nşr. Abdülmecîd et-Tarhînî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 24/61.

²⁷ Kadir Pektaş, "Sûse Ribâtı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/573.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimarisi* (Ankara, 1965), 64-65.

²⁹ Ebû'l-Kâsım İbn Havkal, *Kitâbü Sûratü'l-Arz* (Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayat, 1996), 74. İbn Havkal, bu ribâtlarda bulunan insanların çeşitli yemekler yediklerini söyleyerek bölge mutfağının zengin olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca balık avıyla çokça uğraşıldığını da zikretmektedir. Bilgi için bk. İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 74.

çokça yararlanılmıştır. Ticânî ve İbn Ebî Dînâr eserlerinde Sicilya'ya yönelik gerçekleşen seferlerin Sûse şehrinde organize edildiğini, adaya sefere gönderilen gemilerin burada üretilerek hazır hale getirildiğini zikretmektedirler.³⁰ Ağlebîler Sûse sayesinde sadece Sicilya adasının ele geçirilmesini hızlandırmamışlar aynı zamanda Endülüs ve Doğu Akdeniz'e doğru genişleyen bir sahada deniz faaliyetlerinden hem askerî hem de ticarî anlamda önemli derecede kazanımlar elde etmişlerdir.³¹ Böylece Sûse şehri ve limanı Ağlebîlerin bölgede ciddi anlamda otoritesini genişletmesine imkân tanımıştır.

I. Ziyâdetullah şehrin tahkimatına da büyük önem vermiştir. Onun döneminde şehrin surları yenilenmiş, savunma kapasitesi artırılmıştır.³² Rivayete göre o, kıyamet günü amel defterinde yer alacak iyiliklerden bir tanesinin de Sûse surlarını sağlamlaştırmak olduğunu ifade ederek övünmüştür.³³ Altıncı Ağlebî emiri Ahmed b. Muhammed (242-249/856-863) döneminde 249/863-864 yılında bir kez daha Sûse'nin surları yenilenmiştir.³⁴ Ağlebîler döneminde Sûse'de gerçekleşen imar faaliyetlerinden birisi de Sûse Ulucamii'nin (el-Mescidü'l-Kebîr) inşasıdır.³⁵ Ağlebîlerin beşinci emiri Ebü'l-Abbâs Muhammed b. el-Ağleb (226-242/841-856) tarafından 236/850-851³⁶ yılında inşa edilen cami bölgenin en gözde yapılarından birisi olmuştur.³⁷ Sûse Ulucamii'nin dikdörtgen formda kale tarzında inşa edilmiş olması, Ağlebîler'e bağlı denizcilik üslerinin merkezî durumunda bulunan Sûse limanını korumaya matuf olarak değerlendirilmiştir.³⁸ Kalkaşendî'nin aktardığına göre Ebü'l-Abbâs Muhammed Sûse'de bir de saray inşa etmiştir.³⁹ Ancak kaynaklarda bu sarayın ayrıntılarına dair malumata rastlanmamaktadır. Sûse'nin en eski camilerinden birisi olan Ebû Fetâta Camii de Ağlebîler'in dördüncü emiri Ağleb b. İbrahim döneminde inşa edilmiştir.⁴⁰ Seyahatnâmesiyle bilinen Ticânî, Ağlebîlerin altıncı emiri Ahmed b. Muhammed'e kadar Sûse'nin köy/kasaba gibi bir yer olduğunu, onunla birlikte şehirleşme faaliyetlerinin artış gösterdiğini nakletmektedir.⁴¹

Ağlebîler döneminde büyük gelişim sağlayan Sûse, Kayrevan ile birlikte bölgenin cazibe merkezi haline gelmiştir. 4./10. yüzyıldan itibaren şehri ziyaret eden seyyah ve

³⁰ Ticânî, *Rihle*, 26; Muhammed b. Ebî'l-Kâsım İbn Ebî Dînâr, *Kitâbü'l-Mu'nis fî Ahbâri İfrîkiyye ve Tûnis* (Beyrut: Dârü'l-Mesîre, 1993), 63.

³¹ Michael Brett, *The Fatimid Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 27, 40-41.

³² İbn 'izârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/147; İbn Ebî Dînâr, *Kitâbü'l-Mu'nis*, 63; Tâhir Ahmed ez-Zâvî, *Târîhu'l-Fethi'l-Arabî fî Lîbyâ* (Mısır: Dârü'l-Mearif, ts.), 169.

³³ Diğer üç hasenatı Kayrevan Ulucamii ve Rebî' köprüsünü inşa etmek ve Ahmed b. Ebî Muhriz'i İfrîkiye kadılığına atamak şeklinde ifade etmektedir. Bilgi için bk. Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/690-691; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/283.

³⁴ Ticânî, *Rihle*, 26; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/66.

³⁵ Ticânî, Cami'de yer alan bir levhaya "Kur'an, Allah'ın kelâmı olup mahlûk değildir", sözünün nakşedildiğini aktarmaktadır. Ayrıca Cami'nin içerisindeki sütunlarda Sünnîliğin temel ilkelerini yansıtan ifadeler yer almaktaydı. Bu haliyle bir zamanlar bölgede etkili olan Râfîzî ve Hâricî mezheplerinin bâtil olduklarına vurgu yapıyordu. Bilgi için bk. Ticânî, *Rihle*, 26.

³⁶ Ticânî, *Rihle*, 26. Bazı araştırmacılar 237 olarak vermektedir. Bk. Jedidi, "Sûsa", 9/901.

³⁷ Şihâbüddîn Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, thk. Dârü'l-Kütübî'l-Hadîviyye (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadîviyye, 1914), 5/121. Camii hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Süleymân Mustafâ Zeyyîs, *el-Kibâbü't-Tûnisîyye fî tetavvürihâ* (Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisîyye li't-tevzî', 1959), 21-22; Lézine, *Deux villes d'Ifrîqiya: Sousse* (Paris: Librairie Orientaliste, 1971), 13-16.

³⁸ Brett, *The Fatimid Empire*, 41.

³⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 5/121.

⁴⁰ Abdülkerim Özeydin, "Ağlebîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/477.

⁴¹ Ticânî, *Rihle*, 26.

coğrafyacılar burası hakkında sitayişle bahsetmişlerdir. Bu coğrafyacılar olan Ebû Ubeyd el-Bekrî, şehrin güney, kuzey ve doğudan deniz ile çevrili ve surlarının son derece sağlam olduğunu ayrıca şehrin içerisinde korunaklı bir kale yapısının bulunduğunu aktarmaktadır. Bekrî ayrıca şehri şu şekilde tasvir etmektedir: “Denize şehrin doğu tarafında bulunan bir kanal vasıtasıyla açılabilmekte ve burada doğu ile batı arasında mesafeleri gösteren bir yol işareti (Menâru Halfe’l-Fetâ) bulunmaktaydı. Şehrin sekiz kapısı mevcuttu ve bunlardan en büyüğü doğu istikametinde bulunan dârü’s-sına’a (tersane) kapısıydı. Gemiler şehre bu kapıdan girip çıkıyorlardı. Şehrin batısında ise iki kapı bulunmaktaydı ve bu kapıların önü, Sicilya (Etna) yanardağından getirilen su üzerinde yüzen hafif kesme taştan yapılmış geniş ve yüksek birçok sütun ve tonozla çevriliydi. Şehrin yapısının muhkem olduğu kadar zemini de oldukça sağlamdı ve burada antik çok sayıda yapı yer almaktaydı. Sûse’de çeşitli mal, tahıl, sebze, meyve, et ve kumaş ürünleri bulunan üzeri tonozlarla örtülü birçok çarşı yer almaktaydı.”⁴²

Ebû Ubeyd el-Bekrî, fiyatı oldukça uygun olan Sûse etinin en lezzetli etlerden birisi olduğunu aktarmaktadır. Yine onun aktardığına göre buranın meyvesi de son derece kaliteliydi. Şehir aynı zamanda dar sokaklarının iki yanında uzanan avlulu evleri ile meşhurdu. Bekrî, şehrin muhkem yapısının buranın ahalisine de sirayet ettiğini, onların son derece çetin savaşılar olduğunu zikretmektedir. Onun ifadesine göre şehir bu haliyle ele geçirilmesi oldukça zor bir yerdi.⁴³ İbn Havkal da şehrin son derece müreffeh, hoş ve topraklarının verimli olduğunu kaydetmektedir. Son derece dayanıklı surları olan şehrin sakinleri kaynak sularını kuyulardan ve sarnıçlardan temin etmekteydiler.⁴⁴

Sûse’den Kayrevan’a güney kapısından çıkılmaktaydı ve bu kapı Kayrevan kapısı olarak bilinmekteydi. Sûse mezarlığı Kayrevan’a giden yolun sağ tarafındaydı. Şehirde pek çok gözetleme kulesi, ribât ve toplanma yeri mevcuttu. Şehrin girişinde gözetleme kulesi olarak da kullanılan büyük bir burç bulunmaktaydı (Mahresü’r-ribât). Şehrin iç kısmında tersaneye bitişik ancak yüksekçe bir mevkinden görülebilecek Kasab şeklinde isimlendirilen bir yapı mevcuttu (Mahresü’l-kasab). Surların dışında denizcilerin el-Fintâs adını verdiği devasa bir tapınak yükseliyordu. Denizciler, Sicilya’dan veya başka bir ülkeden geldiklerinde ilk olarak bu tapınağı görüyorlardı. Anıtta her biri binanın tepesine çıkan dört merdiveni bulunmaktaydı ve bu merdivenler giriş ve çıkış kapıları birbirlerine uzak olacak şekilde oldukça geniştii.⁴⁵

Ebû Ubeyd el-Bekrî, şehirde dokumacılığın da oldukça yaygın olduğunu ve çeşitli ürünlerden yün eğirtenlerin ve bunları satanların bulunduğunu aktarmaktadır. Bu haliyle Sûse’de üretilen elbiseler,⁴⁶ Kayrevan’da yüksek değerlerde satılan elbiselerin fiyatını dengeliyordu. Şehrin gelirleri burayı hâkimiyet altında bulunduranların hazinesine de ciddi katkı sunmaktaydı. Rivayete göre Sûse’ye karadan ve denizden gelenlerden yıllık seksen bin

⁴² Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/688-689.

⁴³ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/688-690. Ayrıca bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 3/282.

⁴⁴ İbn Havkal, *Sûratü’l-Arz*, 74. Ayrıca bk. Muhammed b. Ahmed el-Makdîsî, *Ahsenü’t-Tekâsîm fî ma’rifeti’l-ekâlîm*, nşr. Mektebetü Medbûlâ (Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1991), 226. Ayrıca bk. Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis*, 530.

⁴⁵ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/690; Tissot, *Geographie Comparee*, 2/152, 158. Ayrıca bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 3/282-283.

⁴⁶ Elbiselerin fiyatının on dinar olduğu aktarılan bilgiler arasındadır. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, 3/282.

dinar gelir elde edilmekteydi.⁴⁷ Sûse halkının karakteri konusunda da kaynaklarda bazı bilgilere tesadüf edilmektedir. Seyyah Hasan el-Vezzân şehir halkının son derece kibar, naif ve güler yüzlü kimseler olduğu yönünde bilgi aktarmaktadır.⁴⁸ Denizcilikle geçimini sağlayan tüccar Sûseliler, doğu topraklarına gidip gelmekteydi. Bazıları ise Sicilya ve İtalya şehirlerine saldıran korsan gemilerine katılarak yağma ve talandan kazanç elde ediyorlardı. Şehirde dokumacılığın yanı sıra hayvancılık ve çömlekçilik de yaygındı. Çömlekçilikten yapılan çeşitli ürün ve eşyalarla şehrin süslenmesine önem veriliyordu.⁴⁹

Sûselilerin aslen kim olduklarına dair ilginç bir bilgi Ticânî'nin eserinde yer almaktadır. Onun İbn Şeref el-Kayrevânî'nin tarihinden aktardığına göre Sûselilerin aslında Kayrevanlıların köleleri oldukları belirtilmektedir. Buna göre Sûse, müslümanlar tarafından ele geçirildikten sonra rumlar şehri geri almak için sahil kesiminden pek çok saldırı gerçekleştirmiş, burada yaşayan Kayrevanlıların köleleri olan Sûseliler de sahil kenarına birçok saray, kale ve ribât inşa ederek şehrin emniyetini artırmışlardır.⁵⁰ Ticânî'nin bu aktarımı, Sûse'nin bölgedeki konumunun, iç taraflarda yer alan merkezî şehir Kayrevan'ın güvenliğini sağlama noktasında önemli bir işlev gördüğünü göstermesi bakımından dikkate değerdir.

2. Fâtımîler Döneminde Sûse Şehri

Ağlebîler döneminde en şaşıaalı günlerini yaşayan Sûse bu konumunu Fâtımîler (297-567/909-1171) döneminde de muhafaza etmiştir. Şîî-İsmâîlî mezhebine mensup Fâtımîler, 297/909 yılında Ağlebî hanedanlığını ortadan kaldırdıktan sonra içlerinde Sûse'nin de bulunduğu pek çok şehri ele geçirmiştir. Bu vakitten sonra şehir, Fâtımîlere bölgede önemli bir stratejik üstünlük sağlamıştır. Bu dönemde hanedanlık Ağlebîlerden tevarüs edilen donanmanın gücünden olabildiğince yararlanmaya çalışmıştır. Sicilya'ya düzenlenen seferlerde Sûse liman ve tersanelerinden imal edilen gemiler büyük rol oynamıştır. Sûse'nin güney-doğu istikametinde sahil şeridinde Fâtımîlerin kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî-Billâh (297-322/909-934) tarafından 300/912 yılında inşa edilen başşehir Mehdiye'nin varlığı, Sûse'nin önemini kaybetmesine imkân tanımamıştır. Aksine şehir, bu dönemde başşehir Mehdiye,⁵¹ Munastır, Hammâmât ve Kartaca ile birlikte Fâtımîlerin iç taraftaki topraklarının düşmana karşı korunmasında büyük önem taşımıştır. Yine Fâtımîlerin kuruluş yıllarında Mısır'ın ele geçirilmesi için düzenlenen seferlerde Sûse liman ve tersanelerinden büyük ölçüde yararlanılmıştır.⁵² Fâtımî iktidarında Sûse, donanmanın yenilenmesinde ve tahkim edilmesinde büyük işlev görmüştür. Başlangıçta Sicilya adasında gerçekleştirilen önemli

⁴⁷ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/690; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem'ül-Büldân*, 3/283. İbn Havkal da şehrin büyük miktarda vergi geliri getirdiğini aktarmaktadır. Bilgi için bk. İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 74.

⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, Sûse halkının ten renginin buğday sarısına çaldığını aktarmaktadır. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/281.

⁴⁹ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, 83-84. Ayrıca bk. İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, 74.

⁵⁰ Ticânî, *Rihle*, 33.

⁵¹ Şehir hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Furkan Erbaş, "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022), 413-421.

⁵² 301/914 yılında Halife Mehdi, içerisinde Sûse'den üretilen gemilerin de bulunduğu iki yüz parçalık bir donanmayı Mısır'a göndermiştir. 307/919 yılında Halife Mehdi, veliaht oğlu Kâim'i Abbâsîlerin hâkimiyeti altında bulunan Mısır'ı ele geçirmesi için gönderdiğinde Sûse'den üretilen gemilerin de içerisinde bulunduğu toplamda seksen parçalık donanma karadan hareket eden orduya eşlik etmiştir. Bilgi için bk. Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, nşr. Rhuvon Guest (Leiden: y.y., 1912), 275; 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 7/501; Furkan Erbaş, "Fâtımî-İhşîdî İlişkileri (323-358/935-969)", *Dini Araştırmalar Dergisi* 25/62 (2022), 88.

fetihlere katkı sağlayan donanma aynı zamanda Avrupa'nın güneyinde yer alan Cenova şehri ve İtalya'nın batısında bulunan Sardinya ve Korsika gibi adaların ele geçirilmesine⁵³ ve böylece devletin Akdeniz'in batısında hâkimiyet alanını genişletmesine yardımcı olmuştur.⁵⁴ Hatta bir adım daha ileriye giderek Sûse'den üretilen gemiler, Akdeniz'in tamamına hâkim olma maksadına yönelik işlev görmüştür denilebilir.⁵⁵

Halife Muhammed el-Kâim-Biemrillâh (322-334/934-946) döneminde patlak verip kısa sürede bütün Mağrib'i etkisi altına alan Hâricî Ebû Yezîd en-Nükkârî isyanı bölgede Fâtımîlerin otoritesini ciddi anlamda sarsmıştır. İsyancılar Kayrevan'ı ele geçirdikten sonra başşehir Mehdiye ile Sûse'nin irtibatını kesmek için 334/946 yılında şehri muhasara altına almışlardır. Seksen bin kişi ile aylarca kuşatma altında tutulmasına rağmen,⁵⁶ Sûse halkı isyancılara karşı önemli bir direniş göstermiştir.⁵⁷ Bu sırada Mehdiye'den Sûse'ye buradaki direnişçilere destek olması için çeşitli gıda ve lojistik malzemeleri gönderilmiştir.⁵⁸ Ardından üçüncü Fâtımî Halifesi İsmâil el-Mansûr-Billâh (334-341/946-953)⁵⁹ donanma ile büyük bir orduyu Sûse'ye sevk ederek isyancıları Sûse önünde büyük bir yenilgiye uğratmıştır.⁶⁰

İfrîkiye'yi elinde bulunduran hanedanlıklara Batı Akdeniz bölgesinde önemli derecede üstünlük kurma şansı tanıyan Sûse, Ağlebî döneminden kalan sağlam tahkimatı sayesinde isyancılar tarafından ele geçirilememiştir. Sûse'nin Fâtımîler adına direnmesi sadece kısa vadede etki göstermemiş, uzun vadede Fâtımîlerin elini güçlendirecek bir adımın atılmasına sebebiyet vermiştir. O da çoğunluğu Sünnî-Mâlikî olan Kayrevan halkının Fâtımîlerin Sûse zaferini göz önünde bulundurarak Hâricî isyancılara destek vermeyi bırakıp Kayrevan'ı Fâtımîlere teslim etmeleri olmuştur.⁶¹

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/115; Muhammed b. 'Abdillâh İbnü'l-Hatîb, *Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fî 'asri'l-vasît*, thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî-Muhammed İbrâhîm el-Kettânî (Dârü'l-Beyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1964), 53; Yaacov Lev, "The Fâtimid Navy, Byzantium and The Mediterranean Sea 909-1036 C.E./297-427 A.H", *Byzantion* 54 (1984), 232.

⁵⁴ Marius Canard, "Fâtimids", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)* (Leiden: E. J. Brill, 1991), 2/853; Ivan Hrbek, "The Emergence of the Fatimids", *General History of Africa* 3 (1992), 326.

⁵⁵ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/234.

⁵⁶ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/690; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/282. Ticânî, bu süreçte Hâricî askerlerin etrafta ele geçirdikleri pek çok kişiyi öldürdüklerini, uzuvlarını kestiklerini, karınlarını deştiklerini ve kadınları esir aldıklarını aktarmaktadır. Bilgi için bk. Ticânî, *Rihle*, 27.

⁵⁷ Farhad Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye bi'l-Mağrib*, çev. Hammâdî es-Sâhilî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 280-282; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn fî şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2001), 134-135.

⁵⁸ Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbârî'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîne'l-hulefâ'*, thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl (Kahire: Meclisü'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1996), 1/82, 86; Ferdinand Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden-Chalifen* (Göttingen: Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung, 1881), 87.

⁵⁹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Furkan Erbaş, *Halife Mansûr-Billâh Döneminde Fâtımîler* (Ankara: Fecr Yayınları, 2025).

⁶⁰ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi'd-Da'Ve*, nşr. Farhad Daftary (Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye li't-tevzî', 1986), 333; 'Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsâruhum min zevi's-sultânî'l-ekber*, nşr. Halîl Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001), 4/55; 'İmâdüddîn Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâ'i'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib el-Kismü'l-Hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-ahbâr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985), 354; Furkan Erbaş, "Mağrib Dönemi Fâtımîler'de Denizcilik/Donanma (297-362/909-973)", *Düzce İlahiyat Dergisi* 8/2 (2024), 285-286.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/197; Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffâ' el-Kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991), 3/132; Brett, *The Fatimid Empire*, 58.

Sûse'nin Hâricî isyancılar karşısında önemli bir direniş göstererek şehri teslim etmemesi daha sonra şiirlere konu olmuştur. Bunlardan biri şair Ahmed b. Eflah es-Sûsî'ye⁶² aittir:

“Sûse'ye ilişildi, zulmedildi, ancak Yaratıcı (Sûseliler'e) yardım etti.

Şehir ve sarayların (şanını) kabul ettiği batıdaki liman kenti Sûse,

Kurayza ve Nadîroğullarına lanet edildiği gibi orada zulmedenlere (Hâricîler) lanet edildi.

Zulmedenleri ortadan kaldıran Yaratıcı, dini Sûse'de izzetli kıldı.

Eğer Sûse düşseydi yaşanacaklardan dolayı küçük çocuklar yaşlanırdı.

Oradaki direniş herkes tarafından her dönem konuşulmaya devam edecek.”⁶³

Diğer bir şair Sehl b. İbrahim el-Varrâk⁶⁴ ise şu ifadelere yer vermiştir:

“Hâricîler, bütün güçleriyle kuşatma altına almalarına rağmen,

İffetli kadınlara ilişmeden Sûse önlerinden püskürtüldüler.”⁶⁵

Dördüncü Fâtımî Halifesi Ma'ad el-Mu'izz-Lidînilâh (341-365/953-975)⁶⁶ döneminde Endülüs Emevî Devleti ile verilen mücadelede⁶⁷ Sûse sahip olduğu stratejik konumu gereği yine ön planda olmuştur. Başta Sûse olmak üzere sahil şeridinde yer alan liman ve tersanelerden müteşekkil bir donanma Endülüs'ün güneyinde bulunan Meriye (Almeria)⁶⁸ şehrine başarılı saldırılar gerçekleştirmiştir.⁶⁹ Daha sonra Endülüs Emevî Devletinin olası karşı saldırılarına karşı Sûse gibi bazı şehirlerin kıyı şeritlerindeki güvenlik önlemleri artırılmıştır.⁷⁰ 345/956 yılında Endülüs Emevî Devletinin İfrîkiye sahillerini hedef alan saldırısında Sûse civarına gelen donanma bazı tahribatlar gerçekleştirerek geri dönmüştür.⁷¹ Sûse, Fâtımîlerin 358/969 yılında Mısır'ı ele geçirmesi sürecinde de önemli rol oynamıştır. Kara ordusuna eşlik etmesi için Sûse ve Mehdiye tersanelerinde hazırlanan donanma üç bin parçadan müteşekkildi.⁷²

⁶² Yâkût el-Hamevî'de Ahmed b. Sâlih olarak geçmektedir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/282.

⁶³ İbn 'îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/231; Ticânî, *Rihle*, 28.

⁶⁴ Yâkût el-Hamevî'de Sehm b. İbrahim olarak geçmektedir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/282.

⁶⁵ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/690.

⁶⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Furkan Erbaş, *Kahire'nin Kurucusu Fâtımî Halifesi Mu'izz-Lidînilâh* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024).

⁶⁷ Mücadelenin ayrıntıları için bk. Furkan Erbaş, “Halife Mu'izz-Lidînilâh Döneminde (341-365/953-975) Fâtımî-Endülüs Emevî Mücadelesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2021), 266-290.

⁶⁸ Şehir hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Ahmed Ebû'l-Fazl, *Târîhu Medîneti'l-Meriyeti'l-Endülüsiyye fi'l-'asri'l-İslâmî* (İskenderiye: Dârü'l-Marifeti'l-Câmiyye, 1996), 31-214.

⁶⁹ Kâdî Nu'mân, *İftitâhü'd-Da've*, 336; Ebû Bekr b. 'Abdillâh İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Cami'u'l-Ğurer*, thk. Gunhild Graf - Erika Glassen (Beyrut: y.y., 1994), 4/479.

⁷⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 166-167; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâ'l-Fâtımiyyîn*, 585.

⁷¹ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/59. Ayrıca bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, 4/479.

⁷² Ahmed b. 'Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi funûni'l-edeb*, thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşle Fevvâz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 28-29/89. Fâtımîler döneminde Sûse'de üretilen gemilerin çokluğu zamanla şehir ile Mehdiye arasında trafiğe neden olmuştur. Bundan dolayı Batı Akdeniz'den Fâtımî Halifesi Mansûr-Billâh döneminde kurulan başşehir Mansûriye'ye doğru bir kanal açma projesi değerlendirilmiş ancak uygulanamamıştır. Bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 530; Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*, çev. Michael Bonner (Leiden: Brill, 1996), 345

Sûse, sahip olduğu coğrafi ve demografik avantajlarının yanında kültür ve sanat alanında da öne çıkan bir şehir olmuştur. Burada edebiyat ve şiir alanlarında birçok kimse temayüz etmiştir. İbrahim b. Muhammed İbn Sûsî,⁷³ Ebü'l-Fütûh b. Muhammed es-Sûsî,⁷⁴ Ebû Hilâl et-Tucîbî,⁷⁵ Abdurrahmân b. Muhammed el-Firâsî,⁷⁶ Abdülvehhâb İbnü'l-Ğitâs,⁷⁷ Ali b. Ahmed es-Saffâr es-Sûsî,⁷⁸ İsâ b. İbrahim el-Katân,⁷⁹ İbn Mîkâil el-Kureşî,⁸⁰ Muhammed b. Abdûn el-Verrâk es-Sûsî,⁸¹ Ebû Lokmân es-Saffâr,⁸² Abdülhalîm b. Abdülvâhit es-Sûsî,⁸³ et-Türâb es-Sûsî,⁸⁴ Muhammed b. Abdülcebbâr es-Sûsî,⁸⁵ Ahmed b. Eflah es-Sûsî⁸⁶ bunlardan bazılarıdır. Yâkût el-Hamevî'nin aktardığına göre Sûse'de aynı zamanda pek çok muhaddis, fakih ve edib yetişmiştir. Bunlardan muhaddis Yahyâ b. Hâlid es-Sûsî, İmam Mâlik b. Enes'in talebelerinden Abdullah b. Vehb'den hadis rivayet etmiştir. İbn Yûnus da Sûseli önde gelen muhaddislerdendi.⁸⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Abdülcebbâr b. Zeyyât Sûseli önde gelen ediblerden olup nazım ve nesirde üstattı.⁸⁸

Sûse şehri, Fâtımî hilâfet merkezi Mansûriye⁸⁹ ve önceki başşehir Mehdiye'nin yakınında yer almasından ötürü bu dönemde ticaret açısından da faal merkezlerden birisi olmuştur. Bölgenin zirâî ve sînâî kalkınmaya elverişli olması ayrıca deniz ticareti açısından merkezî bir konumda yer alması Sûse'yi ciddi anlamda kalkındırmıştır. Fâtımîler, Sûse ve sahilde yer alan diğer şehirler sayesinde ekonomik amaçlar doğrultusunda doğu ve batıda geniş bir ticaret şebekesi tesis etmişlerdir. Fâtımîlerin İtalyan tüccar devletleri Amalfiler ve Venedikler ile büyük ticarî ilişkilerde bulunması sonucu Sûse coğrafi, demografik ve ekonomik açıdan büyük gelişme kaydetmiştir. Sûse gibi önemli liman ve tersane şehirlerinden üretilen Fâtımî filolarının ticarete sağladıkları üstünlük, devlete Endülüsten Doğu Akdeniz'e kadar uzanan bir alanda rahat hareket etme imkânı sağlayabilmiştir.⁹⁰ Fâtımîlerin ele geçirdikleri Mısır'a 362/973 yılında intikal etmeleri neticesinde hilâfet merkezi Mansûriye'den Kahire'ye taşınmıştır.⁹¹ Neticede hilâfet merkezinin Mısır'a taşınmasıyla Sûse eski dinamikliğini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Bunda tebaanın Mısır'a göç etmeye başlamasının önemli derecede etkisi olmuştur. Fâtımîler Mısır'a intikal etmeden önce Sûse'yi bölgedeki diğer şehirler gibi Zîrî hanedanlığına (361-543/972-1148) bırakmıştır.⁹² Yaklaşık bir

⁷³ Şiirleri hakkında bk. Ebû Alî el-Hasen İbn Reşîk el-Kayrevânî, *Ünmûzecü'z-Zamân fî şu'arâ'l-I-Kayrevân.*, thk. Muhammed el-Arûsî el-Matvî, Beşîr el-Bekkûş (Tunus: Dârü't-Tûnisîyye, 1986), 65-68.

⁷⁴ Şiirleri hakkında bk. İbn Reşîk el-Kayrevânî, *Ünmûzecü'z-Zamân*, 69-70; Ticânî, *Rihle*, 35-36.

⁷⁵ Şiirleri hakkında bk. İbn Reşîk el-Kayrevânî, *Ünmûzecü'z-Zamân*, 102-103.

⁷⁶ Şiirleri hakkında bk. İbn Reşîk el-Kayrevânî, *Ünmûzecü'z-Zamân*, 146-150.

⁷⁷ Şiirleri hakkında bk. İbn Reşîk el-Kayrevânî, *Ünmûzecü'z-Zamân*, 231-234; Ticânî, *Rihle*, 37-38.

⁷⁸ Şiirleri hakkında bk. İbn Reşîk el-Kayrevânî, *Ünmûzecü'z-Zamân*, 265-269; Ticânî, *Rihle*, 34-35.

⁷⁹ Şiirleri hakkında bk. İbn Reşîk el-Kayrevânî, *Ünmûzecü'z-Zamân*, 318-319; Ticânî, *Rihle*, 36-37..

⁸⁰ Şiirleri hakkında bk. İbn Reşîk el-Kayrevânî, *Ünmûzecü'z-Zamân*, 375-377; Ticânî, *Rihle*, 33-34.

⁸¹ Şiirleri hakkında bk. İbn Reşîk el-Kayrevânî, *Ünmûzecü'z-Zamân*, 390-395; Ticânî, *Rihle*, 38-42.

⁸² Şiirleri hakkında bk. İbn Reşîk el-Kayrevânî, *Ünmûzecü'z-Zamân*, 434-438.

⁸³ Şiirleri hakkında bk. Ticânî, *Rihle*, 42-43.

⁸⁴ Şiirleri hakkında bk. Ticânî, *Rihle*, 43-52.

⁸⁵ Şiirleri hakkında bk. Ticânî, *Rihle*, 52-53.

⁸⁶ Şiirleri hakkında bk. Ticânî, *Rihle*, 28

⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/282.

⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/282.

⁸⁹ Şehir hakkında bilgi için bk. Erbaş, "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye", 421-425.

⁹⁰ Bernard Lewis, *Fâtımîler ve Hindistan Yolu* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1952), 357.

⁹¹ Süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Erbaş, *Kahire'nin Kurucusu*, 200-211.

⁹² Zîrîler döneminde Sûse etrafında cereyan eden hadiseler hakkında bk. Ticânî, *Rihle*, 28-30.

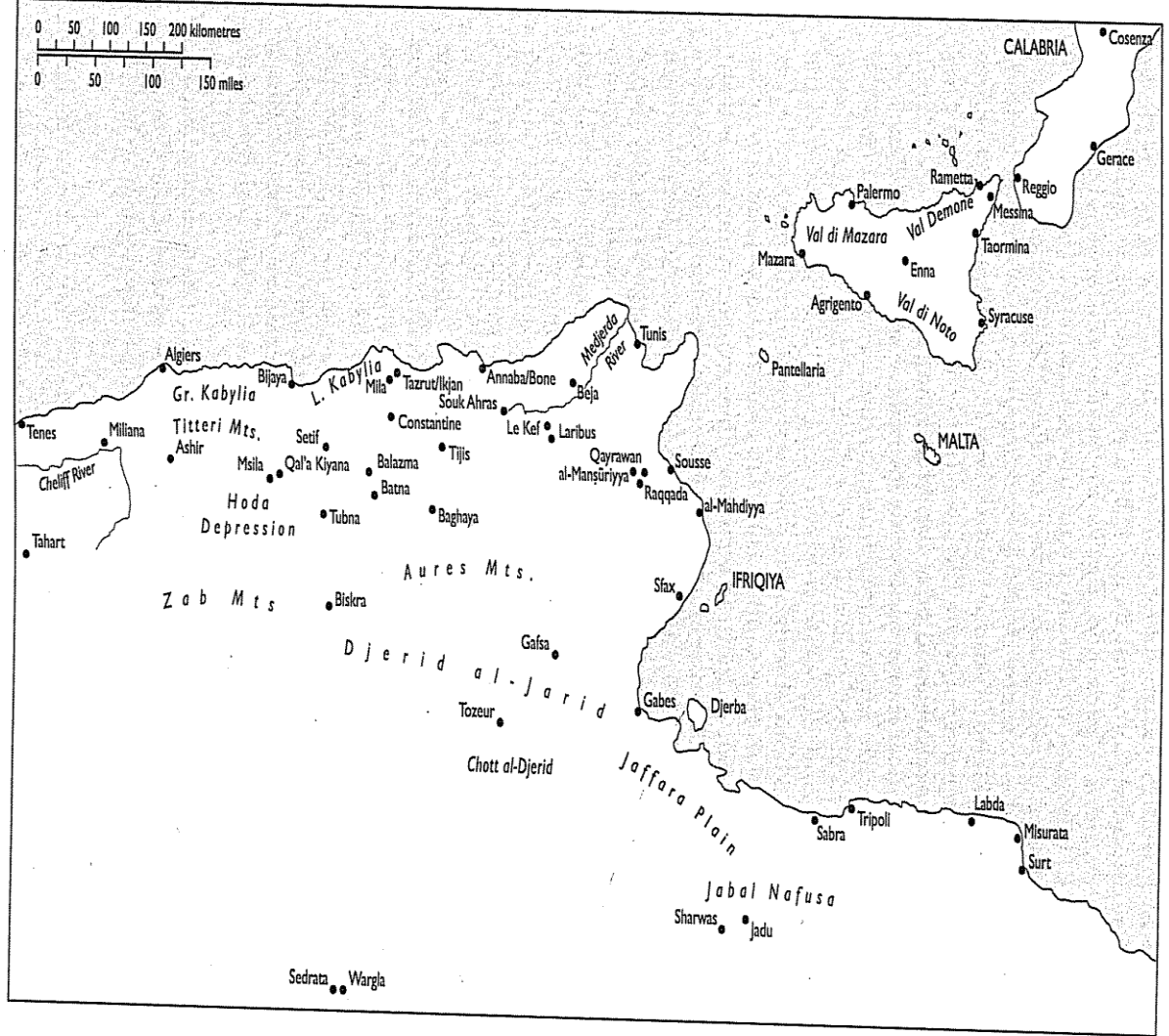
asır gibi bir süre Zîrîler'in hâkimiyetinde kalan şehir daha sonra Normanlar'ın işgaline uğramıştır. Akabinde Fâtımîlerin Abbâsîler'e biat eden Zîrîler'i cezalandırmak için bölgeye Bedevî Arap kabilelerini sevk etmesi sonucu meydana gelen savaşlar, iç krizler ve ekonomik sıkıntılar zamanla Sûse'nin tahrip olmasına ve nüfuzunun azalmasına sebebiyet vermiştir.⁹³

Sonuç

Kuzey Afrika bölgesi tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Milâttan önce IX. yüzyılda inşa edilen Sûse de sahip olduğu stratejik konumu, verimli toprakları ve ılıman havasıyla pek çok hanedanlık ve devletin hüküm sürdüğü bir yer olmuştur. Fenikeliler, Romalılar, Vandallar, Bizans İmparatorluğu hâkimiyet altına aldıkları Sûse'de önemli imar faaliyetleri gerçekleştirerek şehrin ön plana çıkmasını sağlamışlardır. Şehir, 1./7. yüzyılda İslâm ordularının eline geçmesinin ardından gelişimini devam ettirmiştir. Zengin imar faaliyetleriyle şehrin asıl kalkınması Ağlebîler döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde inşa edilen camiler, ribâtlar, han ve hamamlar, saraylar, kaleler, surlar, liman ve tersaneler, çarşı-pazarlar, çeşme ve sarnıçlar burayı bölgenin önemli kentlerinden biri haline getirerek civarda bulunan Kartaca ve Kayrevan gibi merkezî şehirlerle rekabet edebilecek seviyeye ulaştırmıştır. Ağlebîler döneminde Sûse, askerî faaliyetlere de yön vermesi dolayısıyla ön plana çıkmıştır. Sicilya adasına düzenlenen seferlerde Sûse'deki liman ve tersanelerden üretilen gemiler büyük rol oynamıştır. Sicilya adasının ele geçirilmesiyle birlikte Ağlebîler, Batı Akdeniz bölgesinde önemli konum elde etmişlerdir.

Sûse, Ağlebîler döneminde olduğu kadar onların yerine geçen Fâtımîler döneminde de önemli bir liman kenti olmaya devam etmiştir. Fâtımîler, Sûse'ye dair Ağlebîler döneminden tevarüs ettikleri birikimi daha da geliştirerek şehri bölgede cazibe merkezi haline getirmişlerdir. Bu dönemde inşa edilen başşehir Mehdiye ile birlikte Sûse, Fâtımîlerin Endülüs Emevî Devleti ve Bizans İmparatorluğuna karşı elde edilen başarılarla büyük rol oynamıştır. Sûse'nin denizcilik faaliyetlerinde gösterdiği gelişme Fâtımî filosunun oldukça güçlenmesine sebebiyet vermiş, Fâtımîler bu sayede Batı Akdeniz'i büyük ölçüde hâkimiyetleri altına almışlardır. Sûse, Fâtımîlerin içeride karşılaştıkları isyanlarda da hızlı reaksiyon vermesini sağlamış, özellikle sahil şeridinden Mehdiye başta olmak üzere diğer şehirlerle askerî ve lojistik açıdan irtibat kurulmasına zemin hazırlayarak devletin toparlanmasını mümkün kılmıştır. Sûse ayrıca sağlamış olduğu askerî ve lojistik kaynaklı donanma desteği sayesinde Fâtımîlerin doğu bölgesine açılmasına, Mısır, Filistin ve Suriye bölgelerini ele geçirebilmesine ve böylece hanedanlığın imparatorluğa evrilmesine katkı sunmuştur. Yine bu dönemde Sûse'nin ticarî faaliyetler açısından göstermiş olduğu ilerleme Fâtımîlerin ekonomik açıdan güçlenmesine imkân tanımıştır.

⁹³ Vezzân, *Vasfu İfrîkiyye*, 84; Cedîdî, "Sûse", 572.

Resim 2. Sûse'nin de İçinde Yer Aldığı İfrîkiye Toprakları

Map 1.2 İfrîqiya

Kaynak: Brett, *The Fatimid Empire*, 28.

Resim 3. Sûse Ulucamii

Kaynak: Kadir Pektaş, “Sûse Ulucamii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/575.

Resim 4: Sûse Ribâtı

Kaynak: İsmail Yiğit, “Ribât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/77.

Resim 5: Ebû Fetâta Camii

Kaynak: https://fr.wikipedia.org/wiki/Mosqu%C3%A9e_Bou_Ftata

Resim 6: Sûse Surları

Kaynak: <https://www.engagingcultures.com/what-to-see-in-the-sousse-medina/>

Kaynakça

- Bekrî, Ebû 'Ubeyd. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. thk. Cemâl Talbe. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Brett, Michael. *The Fatimid Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Canard, Marius. "Fâtimids". *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. C. 2. Leiden: E. J. Brill, 1991.
- Cedidi, Muhammed. "Sûse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/571-573. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Daftary, Farhad. *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye bi'l-Mağrib*. çev. Hammâdî es-Sâhilî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Dâ'î İdrîs, 'İmâdüddîn. *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib el-Kısmü'l-Hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-ahbâr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985.
- Ebû'l-Fazl, Muhammed Ahmed. *Târîhu Medîneti'l-Merıyyeti'l-Endelüsiyye fi'l-'asri'l-İslâmî*. İskenderiye: Dârü'l-Marifeti'l-Câmiyye, 1996.
- Erbaş, Furkan. "Fâtımî-İhşîdî İlişkileri (323-358/935-969)". *Dini Araştırmalar Dergisi* 25/62 (2022), 83-110.
- Erbaş, Furkan. "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022), 411-430.
- Erbaş, Furkan. *Halife Mansûr-Billâh Döneminde Fâtımîler*. Ankara: Fecr Yayınları, 2025.
- Erbaş, Furkan. "Halife Mu'izz-Lidînillâh Döneminde (341-365/953-975) Fâtımî-Endülüs Emevî Mücadelesi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2021), 266-290.
- Erbaş, Furkan. *Kahire'nin Kurucusu Fâtımî Halifesi Mu'izz-Lidînillâh*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- Hrbek, Ivan. "The Emergence of the Fatimids". *General History of Africa* 3 (1992), 314-335.
- İbn Abdülhakem, Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahmân. *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*. thk. Abdülmunim Âmir. Kahire: el-Kasru'l-aynî, 1961.
- İbn Ebî Dînâr, Muhammed b. Ebi'l-Kâsım. *Kitâbü'l-Mu'nis fi Ahbâri İfrıkiyye ve Tûnis*. Beyrut: Dârü'l-Mesîre, 1993.
- İbn Haldûn, 'Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsâruhum min zevi's-sultânî'l-ekber*. nşr. Halîl Şehâde. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım. *Kitâbü Sûrati'l-Arz*. thk. Dârü Mektebeti'l-Hayat. Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayat, 1996.
- İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım 'Ubeydullâh. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. thk. Michael Jan De Goeje. Leiden: y.y., 1889.
- İbn 'İzârî, Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. nşr. Beşşâr Avvâd. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013.
- İbn Reşîk el-Kayrevânî, Ebû Alî el-Hasen. *Ünmûzecü'z-Zamân fi şu'arâ'i'l-Kayrevân*. thk. Muhammed el-Arûsî el-Matvî, Beşîr el-Bekkûş. Tunus: Dârü't-Tûnisiyye, 1986.
- İbnü'd-Devâdârî, Ebû Bekr b. 'Abdillâh. *Kenzü'd-Dürrer ve Cami'u'l-Ğurer*. thk. Gunhild Graf - Erika Glassen. Beyrut: y.y., 1994.
- İbnü'l-Esîr, 'Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebû'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.

- İbnü'l-Hatîb, Muhammed b. 'Abdillâh. *Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fî 'asri'l-vasît*. thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî-Muhammed İbrâhîm el-Kettânî. Dârü'l-Beyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1964.
- Jedidi, Mohamed. "Sûsa". *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. C. 9. Leiden: Brill, 1997.
- Kâdî Nu'mân, İbn Muhammed. *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*. thk. Habîb el-Fakî ve dğr. Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1996.
- Kâdî Nu'mân, İbn Muhammed. *Kitâbü İftitâhi'd-Da've*. nşr. Farhad Daftary. Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye li't-tevzî', 1986.
- Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ahmed. *Subhu'l-A'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*. thk. Dârü'l-Kütübi'l-Hadîviyye. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîviyye, 1914.
- Kindî, Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*. nşr. Rhuvon Guest. Leiden: y.y., 1912.
- Köksal, Aydoğan. *Afrika, Genel ve Ülkeler Coğrafyası*. Ankara: Hatiboğlu Basım ve Yayın, 1999.
- Lev, Yaacov. "The Fâtimid Navy, Byzantium and The Mediterranean Sea 909-1036 C.E./297-427 A.H". *Byzantion* 54 (1984).
- Lewis, Bernard. *Fâtımîler ve Hindistan Yolu*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1952.
- Lézine, A. *Deux villes d'Ifriqiya: Sousse*. Paris: Librairie Orientaliste, 1971.
- Makdîsî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1991.
- Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîne'l-hulefâ'*. thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl. Kahire: Meclisu'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1996.
- Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *Kitâbü'l-Mukaffâ' el-Kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.
- Mu'nis, Hüseyin. *Me'âlimü Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Kahire: Dârü'l-İrşâd, 1997.
- Nüveyrî, Ahmed b. 'Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî fününi'l-edeb*. nşr. Abdülmecîd et-Tarhînî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Nüveyrî, Ahmed b. 'Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî fününi'l-edeb*. thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşle Fevvâz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Özaydın, Abdülkerim. "Ağlebîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/475-478. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Pektaş, Kadir. "Sûse Ribâtı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/573-574. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Pektaş, Kadir. "Sûse Ulucamii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/574-576. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Rakîk el-Kayrevânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Kâsım. *Târîhu İfrîkiyye ve'l-Mağrib*. thk. Muhammed Zeynühum Azeb. Kahire: Dârü'l-Fercânî, 1994.
- Sâlim, 'Abdülazîz. *Târîhu'l-Mağrib fi'l-'asri'l-İslâmî*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1999.
- Selâvî, Ahmed b. Hâlid. *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*. thk. Cafer en-Nâsîrî, Muhammed en-Nâsîrî. Dârü'l-Beydâ: Dârü'l-Kütüb, 1997.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtımîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dârü'l-Mearif, 1967.

- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l-Fâtımiyyîn fî şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2001.
- Ticânî, 'Abdullâh b. Muhammed. *Rihletü't-Ticânî*. thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb. Tunus: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-kitâb, 1981.
- Tissot, Ch. *Geographie Comparee de la province d'Afrique*. Paris: Imprimerie Nationale, 1884.
- Vezzân, Hasan b. Muhammed. *Vasfu İfrîkiyye*. çev. Muhammed Huccî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.
- Wüstenfeld, Ferdinand. *Geschichte der Fatimiden-Chalifen*. Göttingen: Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung., 1881.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn b. 'Abdullâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Dârü Sâdır, 1993.
- Yetkin, Suut Kemal. *İslâm Mimarisi*. Ankara, 1965.
- Yiğit, İsmail. "Ribât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Zâvî, Tâhir Ahmed. *Târîhu'l-Fethi'l-Arabî fî Lîbyâ*. Mısır: Dârü'l-Mearif, ts.
- Zeyyîs, Süleymân Mustafâ. *el-Kıbbû't-Tûnisiyye fî tetavvürihâ*. Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye li't-tevzî', 1959.